
»*Feminae improbissimae*«

A nők közszereplésének és nyilvánosság előtti fellépésének megítélése a klasszikus római jog és irodalom forrásaiban

PÉTER ORSOLYA

1. *Officium virile* – a női nem és a közfeladatok Rómában

Avonatközö jogi szabályozást, valamint a gyakorlatban fennálló aktuális helyzetet ismerve, vélhetőleg őszinte döbbenetet keltene – sőt, jogsértést követne el – bárki, aki megkérdőjelezné a nők által napjaink politikai és közéletében, a különböző állami feladatok ellátásában, és ezen belül az igazságszolgáltatásban betöltött szerepet. Ezzel szemben az antik kor Rómájában nyíltan vallották, hogy „*In multis iuris nostri articulis deterior est condicio feminarum quam masculorum*” – „jogunk számos rendelkezése szerint a nők helyzete rosszabb, mint a férfiaké”¹ (D. 1.5.9. Papinianus *libro trigensimo primo quaestionum*).

Ismert tény, hogy a római jog szabályai a nőket eltiltották minden *officium* viselésétől,² azaz lényegében a nők nem viselhettek tisztséget, nem vállalhattak felelősséget másokért, valamint nem intézhették mások ügyeit sem a magánjog, sem pedig a közjog területén. A D. 50.17.2. *pr.* szöveghelyén található, híres és sokat idézett³ fragmentum szövege szerint:

¹ A fordító nevének megjelölését nem tartalmazó forráshelyeket a szerző fordította magyar nyelvre.

² Az *officium* szó többes jelentéssel bír, mely jelölhet közhivatalt, feladatot, de jogi vagy erkölcsi értelemben vett kötelességet is; ld. H. Heumann – E. Seckel: *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*¹, Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1971, „*officium*” címszó alatt. A kérdéstről részletesen ld. továbbá Filippo Cancelli: *Saggio sul concetto di officium in diritto romano*, Milano, Giuffrè, 1958.; Ignacio Cremades Ugarte: *El officium en el derecho privado romano: notas para su estudio*, León, Universidad de León, Servicio de Publicaciones, 1988; José Luis Murga Gener: *El officium*, in: *Iuris Vincula. Studi in onore di Mario Talamanca VI*, Napoli, Jovene, 2001, 1-31. o.

³ A szöveghelyet a szekunder források főleg két témakörben, vagy a perjogi szabályokkal kapcsolatosan, vagy a nők joghelyzetének illusztrálására idézik. Ld. többek között Jane F. Gardner: *Being a Roman Citizen*, London-New York, Routledge, 1993, 87. o.; Hildegard Cancik-Lindemaier: *Der Diskurs Religion im Senatsbeschluss über die Bacchanalia*, in: *Geschichte-tradition-reflexion: Festschrift für Martin Hengel zum 70. Geburtstag, Band II: Griechische und Römische Religion* (szerk. Hubert Cancik), Tübingen, Mohr Siebeck, 1996, 77-97. o.; Birgit Feldner: *Zum Ausschluss der Frau vom römischen*

D. 50.17.2. pr. (Ulpianus *libro primo ad Sabinum*)

Feminae ab omnibus officiis civilibus vel publicis remotae sunt et ideo nec iudices esse possunt nec magistratum gerere nec postulare nec pro alio intervenire nec procuratores existere.

A nőket minden polgári (magánjogi) és közjogi feladattól távol tartják: így nem képesek bírói tisztet ellátni, sem köztisztséget viselni, követelést előterjeszteni (*postulare*),⁴ vagy más javára beavatkozni, valamint nem lehetnek ügyvivők sem.⁵

A fenti feladatok (és még számos más hasonló kötelezettség, mint például a gyámság) ellátására kizárólagosan a férfiak jogosultak, a szövegekben ezért társulhat gyakorta az *officium* (vagy a hasonló jelentésű *munus*) főnév mellé a *virile* jelző.⁶

További érdekes kérdést képez a fenti tilalom indoklása – vajon miért nem vállalhatnak a nők felelősséggel járó közérdekű feladatot, és ezen belül miért zárják ki őket az igazságszolgáltatásban történő részvételből?

Ami a bírói feladatkört illeti, a D. 5.1.12.2. szöveghelyen Paulus részletesen bemutatja azon személyek körét, akik nem lehetnek bírák:

D. 5.1.12.2. (Paulus *libro septimo decimo ad edictum*)

Non autem omnes iudices dari possunt ab his qui iudicis dandi ius habent: quidam enim lege impediuntur ne iudices sint, quidam natura, quidam moribus. Natura, ut surdus mutus: et perpetuo furiosus et impubes, quia iudicio carent. Lege impeditur, qui senatu motus est. Moribus feminae et servi, non quia non habent iudicium, sed quia receptum est, ut civilibus officiis non fungantur.

Azok, akik bírókinvezésre jogosultak, nem nevezhetnek bíróvá mindenkit: egyeseket ugyanis a törvény akadályoz abban, hogy bírák legyenek, egyeseket a Természet, egyeseket a szokások. A Természet által akadályozott például a süket és a néma, valamint a tartósan bomlott elméjű ember és a serdületlen, mert ezeknek a személyeknek hiányzik az ítélőképessége. A törvény tiltja el azt, akit kizártak a szenátusból. A szokások („*mores*”) zárják ki a nőket és a rabszolgákat; nem azért, mert nincsen ítélőképességük, hanem azért, mert elfogadott szokás („*receptum est*”), hogy közhivatalt nem láthatnak el.

officium, *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité* 2000, 381-396. o.; Felice Mercogliano: *Deterior est condicio feminarum*, *Index* 29 (2001) 209-220. o.

⁴ A *postulatio* (posztuláció) római meghatározása a D. 3.1.1.2. (Ulpianus *libro sexto ad edictum*) szöveghelyen található: „*Postulare autem est, desiderium suum vel amici sui in iure apud eum, qui iurisdictioni praeest, exponere: vel alterius desiderio contradicere*” – posztulálni pedig azt jelenti, hogy valaki saját vagy barátja kívánságát előterjeszti annak a színe előtt, aki a jogszolgáltatást (*iurisdictionis*) irányítja, vagy pedig valaki más igényének ellentmond. Fontos azonban megjegyeznünk a posztulációról, hogy az a tény, hogy valaki egy másik személy érdekében kéri a magisztrátust intézkedés megtételére, egyáltalán nem jelent perbeli képviselést – a kérelmező neve sem peres félként, sem pedig képviselőként nem kerül be a formulába. A kérdéstről ld. Giovanni Pugliese: *Il processo civile romano II. Il processo formulare* Tomo 1, Milano, Giuffrè, 1963, 307. o.

⁵ Zlinszky János fordítása.

⁶ Példának okáért a D. 2.13.12. szöveghelyen (Callistratus *libro primo edicti monitorii*) Callistratus jogtudós véleménye szerint „*Feminae remotae videntur ab officio argentarii, cum ea opera virilis sit*” (a nőknek távol kell tartaniuk magukat a bankári feladattól, mert az férfimunka); D. 3.1.1.5. (Ulpianus *libro sexto ad edictum*) szöveghelyen Ulpianus a *postulatio* tilalmát azzal indokolja, hogy „*ne virilibus officiis fungantur mulieres*” (férfifeladatot ne lássanak el nők); a D. 26.1.16 pr. szöveghelyén (Gaius *libro duodecimo ad edictum provinciale*) Gaius a gyámsággal kapcsolatban azt jelenti ki, hogy „*Tutela <plerumque> virile officium est*” (a gyámság általában férfiszétség).

A fenti klasszikus kori szöveg azért figyelemre méltó, mert a jogtudós nem operál azzal az ismert közhellyel, hogy a nők „könnyelmű természetük”⁷ vagy a női nem „veleszületett gyengesége”⁸ miatt eleve alkalmatlanok bizonyos feladatok betölté-

⁷ A híres szöveghelyen (*Inst.* 1.144.) Gaius a *veteres*, a préklasszikus kor jogtudósainak véleményét idézi a serdült nők felett fennálló gyámság indokolásával kapcsolatban: „*Veteres enim voluerunt feminas, etiamsi perfectae aetatis sint, propter animi levitatem in tutela esse*” – „A régiek ugyanis azt akarták, hogy a nők, mégha teljes korúak is, felfogásuk könnyelműsége miatt gyámság alatt legyenek.” *Gaius institúciói*. Fordította Brósz Róbert, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

⁸ A nők veleszületett gyengeségét és bizonyos feladatokra való alkalmatlanságát a római szöveghelyek az *infirmitas sexus*, esetleg az *imbecillitas sexus* szófordulatokkal írják le – amely azonban, minden negatív felhangja ellenére, a nők számára bizonyos esetekben kedvezőbb jogi helyzetet is eredményezhetett. Így például a D. 16.2.2. szöveghelyen (Ulpianus *libro vicensimo nono ad edictum*) a nők *intercessio*-ját tiltó *Senatusconsultum Velleianum*-ra vonatkozó fejtegetést Ulpianus így vezeti be: „*Verba itaque senatus consulti excutiamus prius providentia amplissimi ordinis laudata, quia opem tulit mulieribus propter sexus inbecillitatem multis huiusmodi casibus suppositis atque obiectis*” – vizsgáljuk meg tehát ennek a *senatusconsultum*-nak a szavait, de csak azt követően, hogy megdicsérettük e kiváló testület előrelátását, mely nemük gyengesége (*sexus imbecillitas*) indokán számos feltételezett és tényleges esetben segítséget nyújtott a nőknek. A D. 22.6.9. *pr.* (Paulus *libro singulari de iuris et facti ignorantia*) jogbeli és ténybeli tévedéssel foglalkozó szöveghelyén Paulus a jogban való tévedésről értekezik, és megállapítja, hogy „*Regula est iuris quidem ignorantiam cuique nocere, facti vero ignorantiam non nocere. Videamus igitur, in quibus speciebus locum habere possit, ante praemisso quod minoribus viginti quinque annis ius ignorare permissum est. Quod et in feminis in quibusdam causis propter sexus infirmitatem dicitur: et ideo sicubi non est delictum, sed iuris ignorantia, non laeduntur.*” – az a szabály, hogy a jog ismeretének hiánya árt, a tények ismeretének hiánya pedig nem árt. Ezért lássuk, hogy a fenti szabálynak milyen esetekben lehet helye, elsőként előrebocsátva, hogy a 25 évnél fiatalabbaknak megengedik, hogy ne ismerjék a jogot, és bizonyos esetekben ugyan-ez a helyzet a nőkkel, nemük gyengesége miatt („*propter sexus infirmitatem*”): így mindaddig, amíg nem bűncselekményt követnek el, hanem a jog ismeretének hiányáról van szó, jogaik nem sérülnek. A *Codex* egyik, Kr. u. 530-ban kiadott császári konstitúciója szerint (C. 4.29.22. Justinianus) ha egy nagykorú nő elzalogosít valamit vagy más biztosítékot ad, majd két év elteltével ugyanabban az ügyben még egyszer biztosítékot ad, a császár rendelkezése szerint a második biztosítékkadás nem érvényes, hiszen a nő gyengesége miatt („*ex consequentia suae fragilitatis*”) tette ki magát másodszor is veszteségnek. Az *infirmitas/imbecillitas sexus* megítélésével kapcsolatosan ld. Siro Solazzi: *Infirmitas aetatis e infirmitas sexus*, *Archivio Giuridico* 45, 1930, 3-31. old. = *Scritti di diritto romano* III., Napoli, Jovene, 1960, 357-367.old.; Adolf Berger: *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia, The American Philosophical Society, 1953 (Transactions of the American Philosophical Society, New Series 43 (1953) 2), „*infirmitas sexus*” címszó alatt; Suzanne Dixon: *Infirmitas sexus: Womanly Weakness in Roman Law*, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 52 (1984) 4., 343-371.o.; Renato Quadrato: *Infirmitas sexus e levitas animi: il sesso "debole" nel linguaggio dei giuristi romani*, in: *Scientia iuris linguaggio nel sistema giuridico romano* (szerk. Francesco Sini, Rosanna Ortu Torino, Giappichelli, 2002, 155-194. o. A nők veleszületett gyengeségének toposza a római kort követően gyakorlatilag a XX. század elejéig tartotta magát; ezzel kapcsolatosan ld. Marina Graziosi: *Infirmitas sexus. La donna nell'immaginario penalistico, Democrazia e diritto*, 2 (1993), 99-143.o. A fentiekkel kapcsolatosan akaratlanul is bizarr bizonyítékot szolgáltat a *Women in the World's Legal Professions* (szerk. Ulrike Schultz, Gisela Shaw, Hart Publishing, Oxford, 2003.) című tanulmánykötet, melyben a világ különböző országaiból származó szerzők mutatják be a nők által hazájukon belül az igazságszolgáltatásban betöltött szerepeket. Az olaszországi helyzetet bemutató tanulmány (*Professional Body and Gender Difference in Court: the Case of the First (Failed) Woman Lawyer in Modern Italy*, 419-435. o.) Lidia Poet esetével foglalkozik, akit 1883-ban nagy vita után hivatalosan is felvettek a torinói ügyvédi kamarába, de a döntést a helyi bíróságnál szinte azonnal megtámadták és elérték a jogot végzett asszony kamarából történő kizárását, majd a legmagasabb szintű fórumként eljáró Semmítőszék helybenhagyta az alsóbb fokú bíróság döntését. Lidia Poet története mellett a szerző más, ugyanilyen sorsra jutott, jogvégzett nők élettörténetét is felidézi, továbbá hivatkozik az *infirmitas sexus* mélyen gyökeredző

sére. Paulus nem tagadja, hogy a nőknek megvan a kellő ítélőképességük ahhoz, hogy egy vitás ügyet eldöntsenek: nem sorolja őket a természettől fogva bírói feladatkört ellátni alkalmatlanok közé (mint például a serdületleneket és az elmebetegeket), hanem az igazságszolgáltatásból történő kizárásukat a bevett hagyományokkal indokolja.

A Kr. u. III. század elején, Alexander Severus császár uralma alatt tevékenykedő Paulusnak a női nemre vonatkozó fenti véleménye már a nála körülbelül 50 évvel korábban élt Gaius *Institutiones*-ében is megjelenik – igaz, nem a tisztségviselés tilalma, hanem a nők felett fennálló gyámság kapcsán. Az az elképzelés ugyanis, hogy az egyébként serdült, épelméjű és önjogú nők *propter levitatem animi*, „könnyelmű természetük”, „felületes felfogásuk” miatt életük végéig gyámság (azaz egy férfi által gyakorolt felügyelet) alatt álljanak, kiválóan illeszkedett az archaikus és préklasszikus kor szigorúan patriarchális családkoncepciójába. Ahogyan azonban az ilyen módon szerveződött római *familia* fokozatosan felbomlott és átalakult, a *tutela mulierum* intézménye is fokozatosan elveszítette indokoltságát, és maga is szükségszerű átalakuláson ment át. Gaius korában a nők felett fennálló gyámság formálisan még létezett, és a gyámolt nő bizonyos ügyleteinek érvényességéhez a *tutor* beleegyezésére ugyanúgy szükség volt, mint korábban, azonban maga a jogintézmény tényleges tartalmát tekintve lényegileg kiüresedett.⁹ Ezt tükrözi a jogtudós alábbi, meglepően őszinte és egyéni hangú véleménye (*Inst.* 1.190.),¹⁰ melyet azt követően fejt ki, hogy helyeselte a serdületlenek felett fennálló gyámságot, aminek létét a természetes ésszerűség is indokolja:

Gaius *Inst.* 1.190.

Feminas vero perfectae aetatis in tutela esse fere nulla pretiosa ratio suasisse videtur: nam quae vulgo creditur, quin levitate animi plerumque decipiuntur et aequum erat eas tutorum auctoritate regi, magis speciosa videtur quam vera; mulieres enim, quae perfectae aetatis sunt, ipsae sibi negotia tractant, et in quibusdam causis dicis gratia tutor interponit auctoritatem suam; saepe etiam invitus auctor fieri a praetore cogitur.

Viszont úgy látszik, nincs olyan nyomós indok, amely azt sugallná, hogy a teljes korú nőket gyámság alá helyezték. Mert amit úgy közönségesen hisznek, hogy mivel őket

közhelyére – a szerző neve azonban Vittorio Olgiati, azaz az eseteket leíró személy férfi, mégpedig a kötet egyetlen férfiszerezője.

⁹ A gyámságra és ezen belül a *tutela mulierum*-ra vonatkozó szakirodalomból különösen ld. Claudine Herrmann: *Le rôle judiciaire et politique des femmes sous la république romaine*, Bruxelles, Latomus, 1964, 67-69. o.; Pierluigi Zannini: *Studi sulla tutela mulierum*, 1. *Profili funzionali*, Torino, Giappichelli, 1976; 2. *Profili strutturali e vicende storiche dell'istituto*, Milano, Giuffrè, 1979.; Pierluigi Zannini: Ancora sulla *tutela mulierum* (Brevi note in margine a una recensione), *IURA* 32 (1981), 146-150. o.; Pierluigi Zannini: Quelques observations sur la tutelle des femmes, *Archivio Giuridico* 204 (1984), 719-728. o.; Gennaro Franciosi: *Famiglia e persone in Roma antica. Dall'età arcaica al principato*³ (Torino, Giappichelli, 1995); O. E. Tellegen-Couperus: *Tutela mulierum*, une institution rationnelle, *Revue historique de droit français et étranger*, 83 (2006) 3, 423-435. o.

¹⁰ Bizarr jogtörténeti érdekességet jelent, hogy Gaiusnak a *tutela mulierum*-mal kapcsolatos kritikusa hangvétele milyen elmélet megalkotására indított egy XX. század eleji német szerzőt: Richard Samter a fentiekből (valamint az *Institutiones* egyszerűnek és gördülékenynek ítélt nyelvezetéből) azt következtette ki, hogy „Gaius” egy alapos jogi ismeretekkel rendelkező nő lehetett. Ld. Richard Samter: War Gaius das männliche pseudonym einer Frau? *Deutsche Juristenzeitung*, 13 (1908), 1386-1391.o.

<ti. a nőket> felfogásuk felületessége miatt többnyire becsapják és ezért méltányos volt, hogy őket a gyámok tekintélye irányítsa, inkább csak látszólagos, semmint igazi. Azok a nők ugyanis, akik teljes korúak, maguk intézik ügyeiket, és bizonyos ügyeknél, amelyeknél a gyám látszólagosan *auctoritas*-át adja, gyakran a *praetor* kényszeríti a gyámot *auctoritas*-ának akarata ellenére való megadására is.¹¹

A klasszikus kor szerzői tehát explicit módon ugyan nem tagadják, hogy egy nő is rendelkezhet megfelelő intellektussal ahhoz, hogy ellásson valamely *officium*-ot, ugyanakkor ez a vélekedés még a jusztninaiánuszi korra sem változik odáig, hogy a római társadalom és jog elfogadná a nők férfiakkal mért egyenrangúságát a közmegebízások viselésében és a nyilvánosság előtti szereplésben. Mindez már csak azért is sajátos, mert a Kr. u. II. századra – bizonyos, területi okokból itt nem részletezhető társadalmi-gazdasági folyamatok eredményeként – a nők egyre inkább bekapcsolódtak a gazdasági életbe, e gazdasági szerep pedig az örökölt földbirtokok tulajdonosi feladatkörétől a családi „kisvállalkozás” vezetéséig terjedhetett¹². Ennek ellenére a (lényegében kizárólag férfiak által alakított) *communis opinio* és a jog következetesen megmaradt mellett a nézőpont mellett, hogy a nők elsődleges életterét az otthon jelenti, magatartásukat a szerény visszahúzódásnak kell jellemeznie - az a nő pedig, aki ellenszegül az ilyen elvárásoknak, megpróbál a nyilvánosság előtt fellépni, sőt a politikai életre is megkísérel befolyást gyakorolni, negatív értékítélet alá esik.

2. *Muliebris impotentia* – a női hatalomvágy

A korai principátus korának legismertebb történetírói, Tacitus és Livius egyaránt aggodalmaskodnak amiatt, hogy a nők esetleg akár tömegesen is agresszívvé válhatnak, és nemükhöz nem illő módon próbálhatnak meg betörni a közéletbe. E je-

¹¹ Brósz Róbert fordítása.

¹² A D. 14.3.7.1. (*Ulpianus libro vicensimo octavo ad edictum*) szöveghelyen megfogalmazottak szerint „*Parvi autem refert, quis sit institor, masculus an femina, liber an servus proprius vel alienus*” - kevéssé számít, hogy az *institor* (a kereskedelmi vállalkozás élére kinevezett vezető) férfi vagy nő-e, továbbá hogy saját vagy idegen tulajdonban álló rabszolga-e, mert a felelősség minden esetben megáll. A D. 14.4.5.2 (*Ulpianus libro vicensimo nono ad edictum*) szöveghely szerint a tulajdonos ellen akkor is adható kereset, ha ura nevében egy rabszolganő folytat kereskedelmi tevékenységet. Gaius (D. 15.1.27 *Gaius libro nono ad edictum provinciale*) szerint, ha egy rabszolganő vagy *filia familias* szöveghelyként vagy *sarcinatrix*-ként (szabó-varrónőként, ruhakészítőként) tevékenykedik és adósságot halmoz fel, a kezelésükbe adott *peculium* erejéig keresetet lehet indítani az ilyen rabszolganők vagy a *filia familias*-ok ellen. A D. 34.2.32.2. (*Paulus libro secundo ad Vitellium*) szöveghelye egy *negotiatrix* (kereskedőnő) vitatott végrendeletének esetét írja le. Az elhunyt anya életében ékszerek és drágakövek forgalmazásával foglalkozott, leányára „ékszerek”-et hagyott, a jogi kérdést pedig az képezi, hogy a boltban található, eladásra váró ékszerek vajon beletartoznak-e ebbe a kategóriába. A szakirodalom körében a női munkavégzés kérdéséről lásd többek között P. A. Brunt: *Italian Manpower 225 BC – AD 14*, New York, Oxford University Press, 1971; Sarah B. Pomeroy: *Goddesses, Whores, Wives and Slaves*, New York, Dorset, 1975, 198-202. o.; Jane F. Gardner: *Women in Roman Law and Society*, London, Croom Helm, 1986, 233-256. o.; Walter Scheidel: *The Most Silent Women of Greece and Rome: Rural Labour and Women's Life in the Ancient World I., Greece & Rome* 42 (1995), 202-217. o.; uő.: *The Most Silent Women of Greece and Rome: Rural Labour and Women's Life in the Ancient World I., Greece & Rome* 43 (1996), 1-10. o.

lenség leírására mindkét szerző a *muliebris impotentia*¹³ kifejezést használja, amely nem a nők hatalomtól megfosztott mivoltát, hanem – éppen ellenkezőleg – a felügyeletlétől, kontrolltól megfosztott asszonyi féktelenséget jelzi.¹⁴ Ha a nők elhagyják lakóházukat, kilépnak a közteterekre és ott bármilyen közügyben véleményt nyilvánítanak, e viselkedéssel túllépek az illendőség és szemérmes tisztesség határait, alapvető társadalmi normákat hágnak át, sőt női mivoltukat is kétes megvilágításba helyezik.¹⁵

Livius Róma-történetének ismert szöveghelye (Liv. 34.1-8.) a női fényűzést korlátozó *lex Oppia*¹⁶ hatályon kívül helyezésével kapcsolatos botrányos eseményeket örökíti meg. A Kr. e. 215-ben hozott törvény visszavonására Kr. e. 195-ben két néptribun tett javaslatot, két másik néptribun viszont erősen ellenezte azt, és az utóbbiak (M. és P. Iunius Brutus) azzal fenyegetőztek, hogy vétőjoguk gyakorlásával mindenáron megakadályozzák a törvény eltörlését. A néptribunok véleményel-

¹³ Tacitus *Ann.* 1.4.5. 4.57.4., 12.57.5.

¹⁴ A történetírók által megjelenített női hatalomvággyal és a *muliebris impotentia* toposzával kapcsolatosan ld. Ramsay MacMullen: *Women's Power in the Principate*, *Klio* 68 (1986), 434-443. o.; Kristine Gilmartin Wallace: *Women in Tacitus*, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.33.5 (szerk. Hildegard Temporini, Wolfgang Haase), Walter de Gruyter, Berlin, 1991, 3556-3574. o.; Richard A. Bauman: *Women and Politics in Ancient Rome*, London-New York, Routledge, 1994 (a *muliebris impotentia* kérdéséről ld. a 11-12. oldalakat); Francesca Santoro L'Hoir: Tacitus and Women's Usurpation of Power, *Classical World* 88 (1994) 1., 5-25. o.; Thomas Späth: Agrippina Minor. Frauenbild als Diskurskonzept, in: *Grenzen der Macht: Zur Rolle der römischen Kaiserfrauen* (szerk.: Christiane Kunst, Ulrike Riemer), Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2000, 115-134. o. és különösen 130-130. o.; Francesca Santoro L'Hoir: *Tragedy, Rhetoric, and the Historiography of Tacitus' Annales*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2006 (különösen a 111-158. oldalig terjedő „*Muliebris Impotentia: The Paths to Power*” című fejezetet); Nicoletta Francesca Berrino: *Mulier potens: realtà femminile nel mondo antico*, Lecce, Congedo, 2006.

¹⁵ A kb. Kr. u. 45 és 120 között élt, görög származású római történetíró, Plutarkhosz Βιοι Παράλληλοι („Párhuzamos életrajzok”) című művében, Numa és Lükurgosz életének összehasonlítása során (*Lyc.-Numa* 3.) méltatja Róma legendás második királyának erkölcsiségét, továbbá azt a szigort, ahogyan Numa a nők viselkedését szabályozta. Ennek során Plutarkhosz felidézi, hogy Numa uralkodása alatt milyen sajátos esemény rázkódtatta meg a városállamot: „Mesélik, hogy amikor egyszer egy nő peres ügyében saját maga szólalt fel a forumon, a senatus jóslatban tudakolta meg, milyen bajra kell a városnak felkészülnie” – azaz a névtelen asszony által elkövetett szabályszegést *omen*-ként, az istenek haragját jelző szörnű előjelként interpretálták (Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok* I., fordította Máthé Elek, Budapest, Magyar Helikon, 1969.)

¹⁶ A *lex Oppia* kettős vonatkozásban vált jog- és társadalomtörténeti vizsgálódások tárgyává; egyrészt mint *lex sumptuaria*, azaz a fényűzést tiltó törvények egyike, másrészt mint a nők cselekvési szabadságát korlátozó rendelkezés, mely szerint egy nő nem tarthatott tulajdonában többet fél uncia arannyal, nem viselhetett színes ruhákat, és sem Rómában, sem más városban vagy attól ezer lépésnyi távolságon belül csak akkor utazhatott kocsin, ha hivatalos áldozatra ment. Elsősorban a második kérdéskör kapcsán ld. Sarah B. Pomeroy: *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves. Women in Classical Antiquity*, New York, Schocken, 1975, 180. o.; P. Gulham: *The lex Oppia*, *Latomus* 41 (1982), 786-793. o.; Leo Peppe: *Posizione giuridica e ruolo sociale della donna romana in età repubblicana*, Milano, Feltrinelli, 1984, 43-50. o.; John K. Evans: *War, Women and Children in Ancient Rome*, London-New York, Routledge, 1991, 73-76. o.; Richard A. Bauman i.m. 31-34. o.; Eva Cantarella: *Passato prossimo: donne romane da Tacita a Sulpicia*, Milano, Feltrinelli Editore, 1998, 83-86. o.; El-Beheiri Nadja: *Lex Oppia*, jog és erkölcs egy korai római törvény tükrében, *Jogelméleti Szemle* 4 (2003) <http://jesz.ajk.elte.hu/el16.html>; Eliane Maria Agati Madeira: *La lex Oppia et la condition juridique de la femme dans la Rome républicaine*, *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité* 51 (2004), 88-99. o.; Kristina Milnor: *Gender, Domesticity, and the Age of Augustus: Inventing Private Life. Oxford Studies in Classical Literature and Gender Theory*, Oxford, Oxford University Press, 2005, 158-164. o.

lentéte szinte soha nem látott mértékű közéleti vihart kavart Rómában, ugyanis a tiszteletreméltó római nők (*matronae*) tömegesen előzönlöttek a *Forum Romanum*-ra vezető utakat, arra kérték a magisztrátusokat és a szavazásra jogosult férfiakat, hogy töröljék el a törvényt, sőt szinte blokádnál vonták a törvény hatályon kívül helyezését ellenző néptribunok házáat. Livius aprólékos részletességgel véli ismerni a törvény hatályának fenntartása mellett érvelő Marcus Porcius Cato konzul, valamint a *lex Oppia* eltörlése mellett érvelő Lucius Valerius néptribunus szavait.

A konzervatív Cato *Maior*-t megdöbbenik a nők tettei és a törvény érvényben tartása mellett szól - legfőbb érve pedig pontosan az, hogy ha a római asszonyok képesek otthonukat odahagyni, a köztereken zajongani és idegen férfiakat megszólítani, akkor őket igenis a törvény erejénél fogva kell féken tartani (Liv. 34.2.2, 34.2.8, 34.3.7). Emellett Cato további indokokat is kínál: nem véletlen, hogy a római nőket kezdettől fogva apjuk vagy férjük hatalma alá rendelték (Liv. 34.3.2), mert lényük eleve erőszakos és természetük féktelen („...*impotenti naturae et indomito animalis*...”), ha pedig a férfiak most engednek a női követeléseknek, ezzel akár a meglévő társadalmi rendet is felforgathatják: „*Quid? Si carpere singula et extorquere et exaequari ad extremum viris patiemi, tolerabiles vobis eas fore creditis? Extemplo simul pares esse coeperint, superiores erunt*” – ha a nők egyenlővé válnak a férfiakkal, ugyanabban a pillanatban le is gyúrik a férfinemet, szól a konzul sommázott véleménye (34.3.2-4).¹⁷

Lucius Valerius néptribun megpróbál ellentmondani Cato érveinek, és nem tartja olyan végzetesnek a köztereken feltűnő nők által képviselt veszélyt, mint ellenlábasa (Liv. 34.5.5, 34.5.13, 34.6.9, 34.7.14). Mindazonáltal a néptribun ezzel korántsem a római nők egyfajta „emancipációja” mellett érvel: a Livius által Valerius szájába adott utolsó indok szerint a római nők eleve borzadnak a szabadságtól, és azt szeretik, ha felettük hatalmat gyakorolnak, de úgy, hogy azt lehetőleg családjuk férfitagjai, és ne a törvények tegyék.¹⁸ Valerius tulajdonképpen megváltoztatja a vita irányát: az alapkérdés többé nem az, hogy a római férfiak felügyelik-e a nőket vagy sem, hanem az, hogy a római férfiak által gyakorolt hatalom közjogi vagy magánjogi jellegű legyen-e. Cato véleménye szerint a férfiak által a nők felett gyakorolt hatalom bizonytalan, és azt mindenképpen a törvény erejével kell védeni – Valerius szerint a hatalmi helyzet fennállása nem kétséges, csak a hatalomgyakorlás módja kapcsán merülhet fel nézetkülönbség.

¹⁷ „Nos, de ha eltűritek, hogy egyik köteléküket a másik után tépjék szét, újabb engedményeket csikarjanak ki, s végül egyenlővé váljanak, azt gondoljátok, hogy akkor képesek lesztek elviselni őket? Abban a percben, mihelyt veletek egyenlővé váltak, már fölletek is kerekedtek!” Titus Livius: *A római nép története a város alapításától* IV. kötet, fordította: Muraközy Gyula, Budapest, Európa, 1973.

¹⁸ „*Nunquam saluis suis exiit servitus muliebris, et ipsae libertatem quam viduitas et orbitas facit detestantur. In vestro arbitrio suum ornatum quam in legis malunt esse; et vos in manu et tutela, non in servitio debetis habere eas et malle patres vos aut viros quam dominos dici.*” – „Az asszonyok alárendelt helyzete soha nem szűnik meg, míg övéik élnek, igaz, hogy ők maguk is borzadnak az özvegyiséggel vagy árvasággal járó szabadságtól. S azt óhajtják, hogy ruházkodásukat inkább a ti akaratotok s ne a törvény szabályozza. S nektek az a kötelességetek, hogy védjétek, oltalmazzatok <”*in manu et tutela ... debetis habere eas*” – szó szerint „férfi hatalmatok és gyámságotok alatt kell tartanotok őket”, ne pedig rabszolgaként tartsátok őket, s inkább legyen illó rátok az atya, a férj, mint a tulajdonos elnevezés.” Titus Livius i.m., Muraközy Gyula fordítása.

Tacitus *Annales*-eiben (*Ann.* 3.33-34.) a Kr.u. 21. év egyik szenátusi ülését írja le,¹⁹ melynek során az *auctor* felidézi egy bizonyos A. Severus Caecina javaslatát által keltett vitát. Severus Caecina²⁰ ugyanis azt javasolta, hogy a provinciák élére kinevezett magisztrátusok ne vihessék magukkal a feleségüket, hiszen ha a tartományban béke van, a nők fényűzésükkel okoznak gondot, háborúban pedig ijedeznek, és ezáltal jelentenek kellemetlenséget. Mindezeket azonban messze meghaladja a kegyetlenségük, hatalomhétségük és becsvágyuk („...*aevum, ambitiosum, potestatis avidum...*”) által okozott számos probléma – ha lehetőség van rá, a nők szívesen tartózkodnak a katonák között, szinte udvartartást gyűjtenek a parancsnokokból („...*habere ad manum centuriones...*”); sőt, a helytartófeleségek beleszólnak a tartomány igazgatásába, kétes kérelmeket, ügyeket karolnak fel, férjük hivatali szervezete mellé második *praetorium*-ot, magisztrátusi székhelyet szerveznek, és gyakorta keverednek megvesztegetésbe. „...*pervicacibus magis et impotentibus mulierum iussis quae Oppiis quondam aliisque legibus constrictae nunc vinclis exolutis domos, fora, iam et exercitus regerent*” – szól Tacituson keresztül Caecina szenátor.²¹ A gátlástalan nők, akiket már a *lex Oppia* sem fékez, átveszik az uralmat az otthon, a közélet, sőt a hadsereg felett is.²²

Livius és Tacitus számára egyaránt riasztónak tűnik tehát az a lehetőség, hogy a nők beronthatnak a *Forum Romanum*-ra, és ott beleszólást követelhetnek a közügyekbe, sőt esetenként a hadsereg dolgaiba is. Az idősebb Cato alakján keresztül Livius felidézi azt a vélekedést, hogy a nők *impotentes naturae*, emiatt is merésznek tömegesen megjelenni a *Forum*-on. Tacitus arra használja Severus Caecina alakját, hogy rajta keresztül emlékeztessen arra, miszerint a nők *impotentes iussus*-szá válnak, ha engedélyezik számukra azt, hogy elkísérjék férjüket a provin-

¹⁹ Francesca Santoro L'Hoir: *Tragedy, Rhetoric, and the Historiography of Tacitus' Annales* című műve 120-124. oldalán a szerző összeveti Tacitus szövegét a Livius művében található fenti leírással, majd a szövegek szerkezete és szóhasználata alapján arra a következtetésre jut, hogy Tacitus valószínűleg Liviuszt használta mintaként; a szerző véleménye szerint mindez azt igazolja, hogy a principátus Rómájában a nők „hatalomhétsége” és e hatalomhétség „közveszélyes” jellege általánosan elfogadott, közhelyszerű meglátássá vált.

²⁰ A szenátor neve „beszélő név”, a *severus* jelző jelentése ugyanis „szigorú”, „komor”. V.ö. *Totius Latinitatis Lexicon Aegidii Forcellini* IV., (szerk.: Egidio Forcellini, Vincenzo De-Vit), Padua 1858-1879, „*severus*” címszó alatt.

²¹ „...közben egyre önkényesebbek és zabolátlanabbak az asszonyok parancsai, kiket egykor Oppius és mások törvényei ráncba szedtek ugyan, de most, hogy a kötelékek meglazultak, az otthon, a forumot, sőt hovatovább a seregeket is irányítják.” Tacitus: *Évkönyvek*, in: *Tacitus összes művei* I-II., fordította: Borzsák István, Budapest, Magyar Helikon, 1970.

²² A fenti szöveghely kapcsán a szekunder irodalomban több érdekes vélemény alakult ki. Anthony J. Marshall véleménye szerint az idézett szöveghelyen a szerző nem általában vett nőellenességének kíván hangot adni, hanem a köztársasági *virtus* hanyatlását kívánja példázni. Ld. Anthony J. Marshall: *Tacitus and the Governor's Lady, A Note on Annals III. 33-4, Greece & Rome* 22 (1975) 1, 11-18. o. Marta Sordi „La donna etrusca” című tanulmányában (in: *Misoginia e maschilismo in Grecia e in Roma. Ottave Giornate Filologiche Genovesi (25 e 26 febbraio 1980)*, Genova, 1981 (Università di Genova. Facoltà di lettere. Pubblicazioni dell'Istituto di Filologia classica e medievale, 71), 49-67. o.) sajátos megvilágításba helyezi a fentieket. A szerző hangsúlyozza, hogy Caecina etruszk származású szenátor, aki ennek köszönhetően nem a szokásos antifeminista szlogenekkel (hiúság, nemi szabadoság stb.) operál, hanem legfőbb vádként a hatalomvágyat említi, ami az etruszk nők sajátja. A szöveghely kapcsán ld. még Kristine Gilmartin Wallace i.m. 3567-3568. o.; Anthony A. Barrett: *Aulus Caecina Severus and the Military Woman, Historia* 54 (2005), 301-314. o.

ciákba. Livius és Tacitus tehát egyaránt azt sugallják, hogy ha egy nő kilép hagyományos fizikai korlátai (azaz a *domus* falai) közül, majd bejut a hagyományosan férfiak számára fenntartott területekre, ezzel mintegy szabályellenesen és jogellenesen olyan hatalomra tesz szert, ami csak a férfiakat illetheti meg.²³

3. *Feminae improbissimae* – „pimasz nőszemélyek” az igazságszolgáltatásban

Az erőszakos, férfiambíciókkal megáldott, hatalomvágyó nők jellemrajza – további toposzként – általában kitér arra is, hogy ezek az asszonyok képesek az ékesszólásra és a meggyőzésre, azaz birtokában vannak a szónoklás jellegzetes férfitudományának.²⁴ A női beszéd veszélyességének motívuma korántsem a római kori forrásokban bukkan fel elsőként: azzal már évszázadokkal korábban, a homéroszi

²³ A nők azon vágya, hogy befolyásolhassák a közéletet, nem csak a fenti két forráshelyen került megörökítésre – igaz azonban, hogy a legtöbb ilyen leírás egy-egy asszonynak a fentiekhez képest jóval „diszkrétebb” megnyilvánulását pellengérez ki. Az ilyen jellegű történetek körében híresnek minősül Gaius Licinius Verres és szeretője, Chelidon esete. Kr. e. 74-ben Verres megvesztegetés révén elnyerte a *praetor urbanus* tisztségét, ezt követően Szicília *propraetor*-a lett. Innen Kr. e. 70-ben tért vissza, a provincia lakóinak panasza alapján *repetundae* (állami tisztségviselő által elkövetett zsarolás) miatt vádat emeltek ellene, a vádat pedig Cicero képviselte. Verres elleni híres beszédei közül a másodikban Cicero azzal is vádolja ellenfelét, hogy *praetor*-ként adta-vette a döntéseket, az igazságszolgáltatásra vágyó polgárok pedig a jogban járatos nagy tekintélyű férfiak háza helyett Chelidonnal hemzsegttek, hogy protekcióra találjanak (*In Verr.* 2.1.120; 2.1.136). „*Domus erat plena; nova iura, nova decreta, nova iudicia petebantur... Alii nummos numerabant, ab aliis tabellae obsignabantur; domus erat non meretricio conventu sed praetoria turba referta.*” – a ház tele volt, új törvényeket, új dekrétumokat, új döntéseket kérelmeztek; egyesek pénzt számoltak, mások okiratokat írtak alá; a ház tele volt, de nem egy prostituálnál szokásos gyülekezettel, hanem a *praetor*-tól meghallgatást váró tömeggel (*In Verr.* 2.1.137). Verres tehát nem csak azzal követett el súlyos szabálysértést, hogy személyesen engedett a megvesztegetésnek, hanem azzal is, hogy egy nőt (ráadásul idegen származású, kétes erkölcsű nőt) engedett beleszólni a közügyek intézésébe. Chelidon esetével kapcsolatban ld. Amy Richlin: *The Garden of Priapus: Sexuality and Aggression in Roman Humor*, Oxford, Oxford University Press, 1992, 97. o.; Richard A. Bauman i.m. 65-66. o. Antonino Metro: *Decreta praetoris* e funzione giudicante, <http://www.dirittoestoria.it/iusantiquum/articles/N6Metro.htm>; Pókecz Kovács Attila: A vállalkozáshoz kapcsolódó bűncselekmények a köztársaságkori Rómában, in: *Tanulmányok Erdősy Emil professzor 80. születésnapjának tiszteletére* (szerk. Fenyvesi Csaba – Herke Csongor), Pécs, 2005, 421-440. o. Mindezekon túl Róma társadalomtörténetének kutatásában szinte önálló szakterületet képez a császárfelések, ezen belül elsősorban a Iulius-Claudius dinasztia nőtagjainak élete. A híres-hírhedt asszonyok (mint például Livia, az ifjabb Agrippina, vagy Theodora) cselekedeteiről és a politikai életre gyakorolt befolyásukról könyvtárnyi irodalom született, a római történelem e női szereplőinek bemutatása azonban minden szempontból szétfeszítené jelen tanulmány kereteit.

²⁴ Mindez annál is sajátosabb, mert több római forráshely (így például Cicero *De Orat.* 3.12.45., *Brut.* 11.; Plin. *Ep.* 1.16.6.; Iuv. *Sat.* 6. 447-456.) is kitér arra a sajátos lingvisztikai jelenségre, mely szerint a nők nyelvhasználata eltér a férfiakétól, azaz szóbeli és írásbeli megnyilvánulásaik során férfítársaihoz képest más jellegzetes szófordulatokat és mondat szerkezeteket használnak. A kérdésvől ld. Maria Teresa Quintillá Zanuy: *Los sexolectos o la caracterización del discurso femenino en el ámbito grecolatino*, *Faventia* 27 (2005) 1., 45-62. o., és különösen 48. o. A római szónoklást, mint sajátos közéleti műfajt bemutató gazdag szakirodalomból ld. többek között: George A. Kennedy: *The Art of Rhetoric in the Roman World, 300 B.C.-A.D. 300.*, Princeton, Princeton University Press, 1972.; Alberto Cavarzere: *Oratoria a Roma. Storia di un genere pragmatico*, Bergamo, Carocci, 2000.; Catherine Steel: *Roman Oratory*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

eposzokban is találkozhatunk.²⁵ A római szerzők továbbviszik ezt a sajátos irodalmi hagyományt; sőt, a nők nyilvánosság előtti megszólalásának veszélyes mivoltát egy újabb területről származó példákkal illusztrálják, ez a terület pedig az igazságszolgáltatás.

A történelem során a római jogban kialakult mindhárom perrendre – a civiljogi *legis actio*-s, a *praetori* formuláris és a császári *cognitio*-s eljárásra – egyaránt igaz, hogy a magánjogi peres eljárásban az önjogú nők gyámjuk jóváhagyásával félként részt vehettek,²⁶ hiszen a római jog elismerte, hogy a *mulieres sui iuris* jogokkal és kötelezettségekkel (ha korlátozottan is, de) bírhatnak. Mindez nem szükségszerűen jelentette azonban azt is, hogy a nő mindig saját személyében jelent meg és érvelt a *praetor* vagy az eljáró esküdtbíró előtt. Bár a *legis actio*-k megkívánták a peres felek *in iure* történő személyes nyilatkozattételét, e megnyilvánulások szövege előre meghatározott és szigorúan kötött volt, így a feleknek nem volt lehetőségük „improvizációra” és ékesszólásuk csillogtatására. Ezen túl a feleknek személyesen kellett megejteniük az úgynevezett *litis contestatio*-t,²⁷ és ez alól a nők sem jelen-

²⁵ A beszéddel bővülő nőalakok már Homérosznál is megjelennek, Kalüpszó és Kirké (*Od.* 6.61-62.; 10.254) személyében. Aiszkhülosz Klütaimnéstrája (*Ag.* 485.) férjhez méltó meggyőző erővel és érveléssel magyarázza el, hogy Agamemnon meggyilkolása miért volt szükséges és helyes, Tacitus pedig (*Ann.* 14.35.) azzal is hangsúlyozza a híres Boudicca királynő veszélyességét és nőietlenségét, hogy leírja, milyen szónoki tehetséggel győzte meg a királynő a különböző törzseket arról, hogy támogassák a római fennhatóság ellen szervezett lázadását. Érdekes módon viszont ugyanakkor a római társadalom elitjébe tartozó férfiak elvárták a nőktől, hogy műveltek legyenek, a műveltséghez pedig hozzátartozott, hogy az előkelő nő szépen, választékosan beszéljen. Az ilyen nők viszont csak családi, baráti körben beszélgettek, továbbá megszólalásuk méltóságteljes viselkedéssel társult. A kérdéssről ld. például Cicero véleményét (*Brut.* 58.211 – „*Auditus est nobis Laeliae C. f. saepe sermo: ergo illam patris elegantia tinctam vidimus...*” – gyakran hallgattuk Laeliának, Caius leányának társalgását, melyről úgy ítéltük, hogy abban apja elegáns stílusa tükröződik.); valamint Quintilianust az *Inst. Or.* 1.1.6 szöveghelyén. A női műveltségről ld. Matrona Docta: *Educated Women in the Roman Elite from Cornelia to Julia Domna* (szerk. Emily Hemelrijk), London-New York, Routledge, 1999.

²⁶ A *legis actio*-s perrendben az önjogú nő gyámja *auctoritas*-ával lehetett fél (Ulpianus *Tit.* 11.24.; 11.27.; Max Kaser: *Das römische Zivilprozessrecht*, München, C. H. Beck, 1966, 46. o.; Bernardo Albanese: *Il processo privato delle legis actiones*, Palermo, Palumbo, 1987., 19. o.). Az önjogú nő a formuláris perben ugyanilyen feltételekkel lehetett fél (Giovanni Pugliese i.m. 298. o.; Kaser: *Das römische Zivilprozessrecht*, 150. o.), a *cognitio*-s eljárás egyeduralkodóvá válását követően pedig a gyámság intézményének megszűnése elmozdította az utolsó akadályt is a nők szabad perbeli fellépése elől (Kaser: *Das römische Zivilprozessrecht*, 450. o.). Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a fenti szabályok a magánjogi eljárásra vonatkoznak, azaz bizonyos, alapvetően közjogi jellegű perekben a nők félként (pontosabban felperesként!) nem, vagy csak korlátozottan vehettek részt. A D. 47.23.6 szöveghelye (Ulpianus *libro viginti quinto ad edictum*) szerint „*Mulier et pupillo populares actiones non dantur, nisi cum ad eos res pertineat*” - a nő és a serdületlen részére úgynevezett közérdekű, mindenki által indítható keresetet (*popularis actio*-t) csak akkor adnak, ha az adott ügyben a nő illetve serdületlen érintett.

²⁷ A kérdés igen gazdag szekunder irodalmából ld. Günther Jahr: *Litis contestatio*, Köln-Graz, Böhlau, 1960.; Max Kaser: Zum Formproblem der *litis contestatio*, *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 84 (1967), 1-46. o.; Zlinszky János: Gedanken zur Frage der *legis actio sacramento in rem*, *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 106 (1989), 106-151. o.; Bessenyő András: *Római magánjog. A római magánjog az európai jogi gondolkodás történetében*, Pécs, Dialóg-Campus, 2003, különösen a 130-130. oldalakat.

tettek kivételt;²⁸ a *litis contestatio* szövege azonban szintén kötött, mondókaszerű volt. A formuláris perrend bevezetése lehetővé tette a formálisan (*cognitor*), vagy akár szigorú alakszerűségek nélkül kinevezett képviselő (*procurator*) igénybe vételét, ami a perlekedő nők számára azt jelenthette, hogy az igazságszolgáltatási fórumok előtti személyes megjelenésükre lényegileg többé már nem volt szükség. Hogy pedig a méltóságára valamennyit adó római matrónától a közvélemény el is várta a képviselő igénybe vételét, különböző források igazolják.

A Kr. u. I. század elején működő Valerius Maximus anekdotikus történeteket összegyűjtő művében (*Factorum et dictorum memorabilium libri IX*) külön fejezetet (8.3.) szentel azoknak a nőknek, akiket „sem természetük <ti. női mivoltuk> jellege, sem pedig női méltóságuk nem tudott rákényszeríteni arra, hogy a fórumon és a bíróságokon hallgassanak” (...*quas condicio naturae et verecundia stolae ut in foro et iudiciis tacerent cohibere non valuit.*), ezen belül pedig a szerző elsőként kipellengérezte Maesia Sentinas-t (az umbriai Sentinumból származó Maesia nevű nőt), aki sikerrel és meggyőzően érvelt az igazságszolgáltatás képviselői előtt:

Val. Max. 8.3.1

Maesia Sentinas rea causam suam L. Titio praetore iudicium cogente maximo populi concursu egit modosque omnes ac numeros defensionis non solum diligenter, sed etiam fortiter executata, et prima actione et paene cunctis sententiis liberata est. Quam, quia sub specie feminae virilem animum gerebat, Androgynen appellabant.

A Sentinumból származó Maesia²⁹ alperesként saját ügyét a L. Titius³⁰ praetor által vezetett bíróság előtt, a nagy tömegben összegyűlt nép jelenlétében képviselte, és

²⁸ Giovanni Pugliese (i.m. 298-299. o.) a *Fragmenta Vaticana* egy szöveghelyét (*Frag. Vat.* 45.) alapul véve jut erre a következtetésre. A fenti szöveghely szerint az önjogú nő gyámja *auctoritas*-a nélkül nem gyakorolhatta az *in iure cessio*-t, ami viszont az ősi *legis actio sacramento* szabályain alapuló tulajdonátruházási mód; tehát – szól a következtetés – ha az *in iure cessio* szertartásában a nő részt vehetett, ez egyben perképeségét is bizonyítja.

²⁹ Maesia személyéről és a Valerius Maximus által megörökített esetről ld. Friedrich Münzer szócikkét: „Maesia”, in: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung* (szerk. August Pauly, Georg Wissowa, Wilhelm Kroll, Kurt Witte, Karl Mittelhaus, Konrat Ziegler), Stuttgart, J. B. Metzler, 1894-1980., Band 14.1 (1928), 282., 10. pont; Gaetano Sciascia: Carfania e as mulheres advogadas, *Investigações* 34 (1951), 49-55. o. = *Varietà giuridiche. Scritti brasiliani di diritto romano e moderno*, Milano, Giuffrè, 1956, 16. o.; Anthony J. Marshall: Roman Ladies on Trial: The Case of Maesia of Sentinum, *Phoenix* 44 (1990) 1, 46-59. old.; Joseph Farrell: *Latin Language and Latin Culture: From Ancient to Modern Times (Roman Literature and its Contexts)*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001., 74-75. o.

³⁰ A Valerius Maximus által megörökített eset anekdotikus jellegét fokozza, hogy az állítólagosan eljáró L<ucius> Titius praetor neve mintegy a magyar „Kovács János” névhez fűződő asszociációkat kelt, hiszen a jogforrások példáiban található szimbolikus szereplő neve a *Digesta* számos szöveghelyén „Lucius Titius”. Például a D. 2.14.47.1 (*Scaevola libro primo digestorum*) szöveghelyen Lucius Titius Gaius Seius pénzváltóval közös elszámolást vezet. A 20.1.26.2. (*Modestinus libro quarto responsorum*) szerint „Lucius Titius praedia et mancipia quae in praediis erant obligavit”, azaz egy ingatlant és a rajta levő négy lábú igasállatokat kötötte le biztosítékként; a D. 27.1.36.1 (*Paulus libro nono responsorum*) eseteírása szerint „Lucius Titius ex tribus filiis incolumibus unum habet emancipatum eius aetatis, ut curatores accipere debeat”, – Lucius Titius három fia közül egyet olyan életkorban szabadított fel apai hatalma alól, hogy a fiúnak gyámra volt szüksége. Ennek ellenére a szekunder irodalomban elfogadott vélemény szerint Lucius Titius praetor élő személy lehetett, aki a Kr. e. I. század első felében tevékenykedhetett. Titius kilétéről ld. Friedrich Münzer szócikkét: „Titius”, in: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung* (szerk. August

miután a saját védelmében szóló érveket pontról pontra nem csak gondosan, hanem egyben nagy határozottsággal is adta elő, a bíróság őt majdnem egyhangú szavazással már az ügy első tárgyalásán felmentette. Emiatt, mivel női külseje alatt férfileket hordozott, *Androgyna*-nak <*hímnősnek, hermafroditának*> nevezték.

Eltételezve a fenti történet jogi és történeti szempontból vett hitelességének vizsgálatától, már önmagában árulkodó az a tény, hogy egy ilyen esetet bármely római szerző egyáltalán feljegyzésre érdemesnek minősített - Maesia történetében tehát lehetett valami rendkívüli. Bármennyire is hozzátételező Valerius Maximus leírása, az azonnal szembeötlő, hogy az *auctor* nem az ismert magánjogi peres eljárásra utaló kifejezéseket használ, hanem a *praetor* által irányított *iudicium*-ról (egyfajta esküdtzéki eljárásról), valamint első tárgyaláson (*prima actione*) és ráadásul szavazattöbbséggel (*paene cunctis sententiis*) történő felmentésről beszél. Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy a történetben említett asszony nem a magánjog általános szabályai szerint, hanem a közbűncselekményekre megállapított szabályok szerint zajló büntetőperben szerepelhetett vádlottként (*rea*).³¹

A nők ellen folyó nyilvános, közbűncselekmények elkövetése esetén indított per azonban sem a Kr. u. I. században, sem korábban nem lehetett szenzációs újdonság. Jogi és irodalmi forrásaink számos esetben utalnak arra, hogy római nőket, esetenként előkelő származású *matronae*-t vádoltak meg különböző súlyos tettekkel, és a *iudicium publicum* gyakran hozott marasztaló ítéletet. Tetszőlegesen kiragadott példaként említhetjük például a D. 49.14.9 (Modestinus *libro decimo septimo responsorum*) szöveghelyet, ahol az elhunyt örökhagyó („Lucius Titius”) nővére vádolja meg sógornőjét, az elhunyt özvegyét azzal, hogy megmérgezte férjét és így jutott a hagyatéki vagyonhoz;³² de ugyanilyen eljárásokról értesülhetünk

Pauly, Georg Wissowa, Wilhelm Kroll, Kurt Witte, Karl Mittelhaus, Konrat Ziegler), Stuttgart, J. B. Metzler, 1894-1980., Band 6A/2 (1937), 1558., 14. pont.

³¹ Vö. D.48.1.3 (Ulpianus *libro trigesimo quinto ad Sabinum*): „*Publica accusatio reo vel rea ante defunctis permittitur*” – Férfi vagy nő ellen nyilvános eljárásban vádat emelni csak a vádlott halálát megelőzően lehet. A *magistratus* által vezetett esküdtzéki eljárás elnevezése a forrásokban *iudicium publicum*, *quaestio*, esetleg *accusatio*, melyet a közösség érdekét súlyosan sértő tettek üldözése céljából alkalmaztak. A primer források körében ld. elsősorban D. 48.1: *De publicis iudiciis*. A *iudicium publicum*-ról ld. H. Heumann – E. Seckel: *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*¹, i.m. „*iudicium*” címszó alatt, Adolf Berger: *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, i.m., „*ordo iudiciorum publicorum*” címszó alatt; az eljárásjogi kérdésekkel kapcsolatosan ld. továbbá Theodor Mommsen: *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899 (változatlan utánnyomás Graz, 1955), különösen 186- 202. o.; Bernardo Santalucia: *Diritto e processo penale nell'antica Roma*, Milano, Giuffrè, 1989.; Uó: *Studi di diritto penale romano*, Roma, L'Erma di Bretschneider, 1994, különösen a 145-232. o.; Richard A. Bauman: *Crime and Punishment in Ancient Rome*, London-New York, Routledge, 1996; Vincenzo Giuffrè: *La repressione criminale nell'esperienza romana. Profili*, Napoli, Jovene, 1998.; Olivia F. Robinson: *The Criminal Law of Ancient Rome*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 2000. Az eljárás több tárgyalásra való tagolása számos alkalommal köszön vissza többek között Cicero beszédeiben, így pl. Cic. *pro Cluent*. 55: „*Scamander prima actione condemnatus est*” – Scamandert az ügy első tárgyalásán elítélték; *in Verr*. 2. 163: „*Nolui tam vehementer agere hoc prima actione, iudices; nolui*” – „Nem akartam az első tárgyaláson ennél indulatosabban fellépni, bírák, nem akartam”; *pro Flacc*. 48.: „*Itaque recuperatores contra istum rem minime dubiam prima actione iudicaverunt*” – Ennél fogva a *recuperatores* <különleges ügyekben eljáró bírák>, mivel kétségük nem volt, ebben az ügyben az első tárgyaláson marasztaló ítéletet hoztak.

³² D. 49.14.9 (Modestinus *libro decimo septimo responsorum*): „*Lucius Titius fecit heredem sororem suam ex dodrante, uxorem Maeviam et socerum ex reliquis portionibus: eius testamentum postumo*

Liviustól³³ (a férjgyilkosnak mondott Quarta Hostilia története) vagy Tacitustól³⁴ (a méregkeveréssel vádolt Aemilia Lepida esete). Maesia³⁵ esetében tehát nem az lehetett a furcsa, hogy nőként közjogi jellegű bűnper vádlottjává vált, hanem az, hogy az eljárásban saját maga védekezett.³⁶ A nők hiába voltak tehát perképesek, a közvélemény elvárta tőlük, hogy érveiket ne személyesen adják elő, hanem ügyük prezentálását helyettük egy férfi (saját férjük, rokonuk, vagy a nő családjának lekötözött barátja) lássa el. A korábbiakban idézett Tacitus-szöveghely (Tac. *Ann.* 3.22) kifejezetten megemlékezik arról, hogy a többek között házasságtöréssel és méregkeveréssel vádolt Aemilia Lepidát bátyja, Manius Lepidus védte. Szintén Tacitus jegyzi fel Tiberius császárról (*Ann.* 2.34.), hogy amikor anyja bizalmas pártfogoltját, Urgulaniát perbe fogták, ő maga vállalta, hogy képviseli az ügyet;³⁷ a hozzávetőlegesen Kr. u. 62 – 113 között élt ifjabb Plinius barátjához, Clusinius Gallus-hoz írott levelében pedig szinte sértettségének ad hangot amiatt, hogy

nato ruptum est, qui postumus brevi et ipse decessit, atque ita omnis hereditas ad matrem postumi devoluta est. Soror testatoris Maeviam veneficii in Lucium Titium accusavit: cum non optinisset, provocavit: interea decessit rea: nihilo minus tamen apostoli redditi sunt.” Lucius Titius háromnegyed részben nőtestvérét, a maradék részre nézve feleségét, Maeviát, valamint apósát nevezte meg örökösének: végrendeletének érvényét egy utószülött gyermek (*postumus*) világra jövelele megdöntötte, majd rövid időn belül az utószülött gyermek is meghalt, így a teljes hagyaték a *postumus* anyjára szállt. A végrendelező nővére Maeviát Lucius Titius megmérgezésével vádolta; mivel nem nyert, fellebbezett; közben elhunyt a vádlott(nő); ennek ellenére elkészült a felsőbb bírói fórumnak szóló fellebbező irat. (A fragmentum további részének szövege szerint a kérdés az, hogy le kell-e folytatni a fellebbezési eljárást, Modestinus véleménye szerint a *fiscus* – a császári kincstár – folytathatja azok üldözését, akik ilyen aljas módon jutottak vagyonhoz.) További példaként ld. a D. 23.2.43.10 (Ulpianus *libro primo ad legem Iuliam et Papiam*) szöveghelyét, mely szerint szenátori rangú férfi nem vehet feleségül nyilvános büntetőperben elítélt nőt, illetve ha feleségét ilyen eljárásban elítélték, tőle el kell válnia („*Senatus censuit non conveniens esse ulli senatori uxorem ducere aut retinere damnatam publico iudicio...*”).

³³ Liv. 40.37. (a Kr. e. 180. évből): „*Suspecta consulis erat mors maxime. Necatus a Quarta Hostilia uxore dicebatur.*” – „Különösen a consul <C. Calpurnius> halálát találták gyanúsának. Azt híresztelték, hogy felesége, Quarta Hostilia végzett vele.” (Titus Livius i.m.) Hostiliát egyébként elítélték.

³⁴ Tac. *Ann.* 3.22 (a Kr. u. 20. évből): „*At Romae Lepida, cui super Aemiliorum decus L. Sulla et Cn. Pompeius proavi erant, defertur simulavisse partum ex P. Quirinio divite atque orbo. adiciebantur adulteria venena quaesitumque per Chaldaeos in domum Caesaris, defendente ream Manio Lepido fratre.*” – „Rómában pedig Lepidát, aki az Aemiliusok nemes családjából származott, ezenfelül Lucius Sulla és Cnaeus Pompeius volt két dédapja, feljelentik: hazugul állította, hogy a gazdag és gyermektelen Publius Quiriniustól szült; ehhez járult még a házasságtörés, a méregkeverés vádja, és hogy a chaldaeus csillagjósoknak kérdéseket tett fel Caesar családja ellen; a vádlottat bátyja, Manius Lepidus védte.” (Tacitus: *Évkönyvek*, i.m.). Ugyanilyen esetet ír le az *Ann.* 4.52 szöveghelye Kr. u. 26-ból.

³⁵ Joseph Farrell hangsúlyozza, hogy a „Moesia” szabell név, a „Maia” latinizált változata; erre alapozva a szerző úgy vélekedik, hogy Maesia esete azért válhatott botrányossá, mert a nő két vonatkozásban is szabályszegő volt: a neve ugyan római, de nem kellőképpen latin (azaz mintegy kívülállást sugall), emellett a perben való közvetlen részvételével a férfiak által fenntartott területre lépett át. Ld. Joseph Farrell: *Latin Language and Latin Culture: From Ancient to Modern Times (Roman Literature and its Contexts)*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001., 75. o.

³⁶ A kérdéssel kapcsolatban ld. Anthony J. Marshall: *Roman Ladies on Trial: The Case of Maesia of Sentinum*, i.m. 57. o.

³⁷ „*Tiberius hactenus indulgere matri civile ratus, ut se iturum ad praetoris tribunal, adfuturum Urgulaniae diceret, processit Palatio, procul sequi iussis militibus*” – „Tiberius jó polgárhoz illőnek vélte, ha annyiban kedvez anyjának, hogy kijelenti: ő megy el a praetor törvényszéke elé s pártját fogja Urgulaniának; ezért kivonult a Palatiumból és meghagyta a katonáknak, hogy távolról kövessék.” (Tacitus: *Évkönyvek*, i.m.).

Clusinius emlékeztette arra, miszerint Pliniusnak illenék ellátnia a család közeli barátjának, Corellia Hispullának perbeli védelmét. „Figyelmeztetsz és kérsz rá, hogy vállaljam a távollévő Corellia képviselőt C. Caecilius kijelölt *consul* ellen folyó perében. Hála érte, hogy figyelmeztetsz, de hogy kérsz is rá, azért neheztelek. A figyelmeztetés szükséges, hogy tudjak róla, de nem szükséges kérni, hogy vállaljak valamit, aminek az el nem vállalása rám nézve a legnagyobb gyalázatot jelentené” – írja Plinius.³⁸ Bár ez utóbbi esetben nem büntető-, hanem közönséges magánjogi perről volt szó, továbbá Corellia ügyét a nő távollétében kellett képviselni, maga a levél szövege meglehetősen világosan tükrözi, hogy hogyan vélekedtek a római férfiak a peres ügybe keveredett nők gyámolításának szükségességéről.³⁹

Ami a nők igényérvényesítési eljárásba történő bekapcsolódásának egyéb (azaz nem peres félként történő) módjait, és ezen belül a *postulatio*-t illeti, a jogi és irodalmi források még annyira sem „megengedőek”, mint a fenti esetekben. A D. 3.1.1. *pr.* szöveghelyén (melyet a kompilátorok Ulpianusnak az *edictum*-hoz fűzött kommentárjából emeltek ki) Ulpianus megállapítja, hogy a *praetor*-ok azért korlátozták azon személyek körét, akik előttük megjelenve követelést terjeszthetnek elő, hogy „ezzel is őrizték a közrendet és hivataluk méltóságát, továbbá hogy megakadályozták a szeszélyből vagy minden megfontolás nélkül történő kérelmezést” („*Hunc titulum praetor proposuit habendae rationis causa suaeque dignitatis tuendae et decoris sui causa, ne sine delectu passim apud se postuletur.*”).

A D. 3.1.1.1-4. szöveghelyein a remekjogász összefoglalja, hogy a *praetor* rendelkezése szerint kik azok, akik *in iure*, a magisztrátus színe előtt személyesen nem terjeszthettek be kérést. Az *edictum* idézett szövege szerint a *praetor*-ok a *postulatio* szempontjából három csoportba osztották az embereket: az első csoportba tartozók egyáltalán nem jogosultak a személyes kérelmezésre, a második csoportba tartozók a maguk nevében ugyan posztulálhatnak, de mások érdekében

³⁸ Plin. *Ep.* 4.17: „*Et admones et rogas, ut suscipiam causam Corelliae absentis contra C. Caecilium consulem designatum. Quod admones, gratias ago; quod rogas, queror. Admoneri enim debeo ut sciam, rogari non debeo ut faciam, quod mihi non facere turpissimum est.*” Ifjabb Plinius: *Levelek*, Budapest, Magyar Helikon, 1966, Muraközy Gyula fordítása.

³⁹ A női perlekedés megítélésével kapcsolatban különleges adalékkal szolgál a hagyományosan „*Laudatio Turiae*” („Turia dicsérete”) elnevezéssel ismert sírfelirat (*FIRA* III.69. = *CIL*.VI.37053. = *ILS*.8393.), melyben a Kr. e. I. évszázad végén (azaz a polgárháborúk időszakában élt) férj – valószínűleg a Kr. e. 19-ben konzuli tisztséget viselő Quintus Lucretius Vespillo – dicséri felesége erényességét, hűségét, bátorságát és odaadását. Ennek során többek között megemlíti, hogy férje és más férfi családtagjai távollétében „Turia” milyen sikerrel szállt perbe saját maga és húga érdekeinek védelmében, mikor apai öröksége veszélybe került (1. 7-8): „*tanta cum industria m[unere es p]rietatis perfuncta e[ff]lagitando atque / vindicando ut si praest[ro] fu[issemus] non ampli[us] potu[issemus]*” – „Kitartó kérelmezésed és követelésed révén olyan szorgalommal teljesítetted gyermeki kötelességedet, hogy mi magunk <ti. a férfi családtagok> sem tudtunk volna többet tenni, ha jelen vagyunk.” A sírfelirattal, ill. szövegének rekonstrukciójával kapcsolatosan ld. Marcel Durry: *Éloge funebre d'une matrone romaine, éloge dit de Turia*, Paris, Les Belles Lettres, 1950, valamint Erik Wistrand: *The So-Called "Laudatio Turiae"*, *Studia Graeca et Latina Gothoburgensia*, 34, Göteborg, 1976. „Turia” figurája kapcsán lásd még Benedek Ferenc: *A Senatus Consultum Silianum*, *Studia Iuridica auctoritate Universitatis Pécsi publicata* 28 (1963), 5-6. o.; „Turia”-ról, mint a köztársasági nőideál megtestesítőjéről lásd még Emily A. Hemelrijk: *Masculinity and Femininity in the Laudatio Turiae*, *The Classical Quarterly* 54 (2004) 1, 185-197. o.

nem; végül a harmadik csoportba tartozók szabadon terjeszthetnek be igényt úgy a maguk, mint mások nevében.

A posztulációtól teljes mértékben eltiltott személyek (D. 3.1.1.3.) körét vizsgálva valóban feltételezhetjük, hogy ezeket a tilalmakat a *praetor*-ok a közrend fenntartása és hivataluk méltóságának óvása érdekében alkották meg, hiszen az eltiltottak között vannak például a 17 évnél fiatalabb fiúk (*minores annis decem et septem*), akik túl éretlenek ahhoz, hogy a nyilvánosság előtt megjelenjenek és ott méltósággal megnyilvánuljanak; vagy a süketek (*surd*), akik kérelmük előterjesztése után nem volnának képesek meghallani a *praetor* rendelkezését, és emiatt annak engedelmeskedni sem volnának képesek. A mások javára történő posztulációval kapcsolatos tilalmakról Ulpianus a következőképpen emlékezik meg:

D. 3.1.1.5. Ulpianus *libro sexto ad edictum*

Secundo loco edictum proponitur in eos, qui pro aliis ne postulent: in quo edicto excepit praetor sexum et casum, item notavit personas in turpitudine notabiles. Sexum: dum feminas prohibet pro aliis postulare. Et ratio quidem prohibendi, ne contra pudicitiam sexui congruentem alienis causis se immisceant, ne virilibus officiis fungantur mulieres: origo vero introducta est a Carfania improbissima femina, quae inverecunde postulans et magistratum inquietans causam dedit edicto.

Az *edictum* második része azokra vonatkozik, akik mások érdekében nem posztulálhatnak: az *edictum* ezen részében a *praetor* bizonyos személyeket nemük vagy valamilyen <véletlen> körülmény miatt tilt el, valamint azokat is említi, akik becsületüket elveszítették. Nemük miatt: mivel a nőket eltiltja attól, hogy mások érdekében posztuláljanak. E tilalom indoka pedig az, hogy <a nők> a nemükhöz illő szemérmességgel szembenálló módon ne ártsák bele magukat mások ügyeibe, és hogy a nők férfifeladatot ne láthassanak el: e rendelkezést eredetileg Carfania, egy különösen szégyentelen nőszemély miatt vezették be, akinek tiszteletlen kérelmezése és a *magistratus*-t zaklató magartása adott okot a fenti *edictum* megalkotására.

A fenti *Digesta*-fragmentum nem egy esetben érdemelte ki a kutatók figyelmét,⁴⁰ mivel (véltetőleg interpolált mivoltán túl) jellege más szempontból is szokatlan. A kompilátorok által összeválogatott szövegekben ugyanis nemigen találkozunk azzal a gyakorlattal, hogy egy adott jogi norma bemutatása kapcsán a jogtudós szinte anekdotikus jelleggel, a szereplők nevét is megjelölve említse meg azt a konkrét esetet, amelynek köszönhetően a kérdéses rendelkezést megalkották. Szinte egyetlen hasonló szöveg helyként kínálkozik a D. 14.6.1. *pr.* (Ulpianus *libro vicesimo nono ad edictum*) fragmentuma, mely szó szerint idézi a hírhedt *Senatusconsultum Macedonianum* szövegét - amely viszont a maga részéről név szerint említi a Macedo nevű züllött *filius familias*-t, akinek köszönhetően a fenti jogszabályt megalkották.⁴¹

⁴⁰ A kifejezetten Carfania/Afrania esetével foglalkozó tanulmányok körében ld. Gaetano Sciascia i.m.; Luigi Labruna: Un editto per Carfania? in: *Syntelesia Arangio-Ruiz* I., Napoli, Jovene, 1964, 415-420. o.; Anthony J. Marshall: Ladies At Law: the Role of Women in the Roman Civil Courts, in: *Studies in Latin Literature and Roman History* V. (szerk. Carl Deroux), Bruxelles, Latomus, 1989, 35-54. o.

⁴¹ A talán Kr. u. 47 körül keletkezett, és a szakirodalomban sokat tárgyalt *senatusconsultum* kapcsán pusztán utalásként ld. Benedek Ferenc: A *Senatusconsultum Macedonianum* célja és keletkezési körülményei, in: *Jubileumi Évkönyv*, Pécs, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának

Ezen túl Ulpianus fenti szövege azért is különleges, mert a jogforrásban feltűnő konkrét esetet szépirodalmi források is visszhangozzák. Az Ulpianusnál körülbelül kétszáz évvel korábban működő Valerius Maximus művének fent említett fejezetében már felbukkan a *Digesta* által Carfaniának nevezett asszony, akit az *actor* C<aia> Afrania néven emleget, tetteinek leírása során pedig a durvaság határát súroló, megvető hangnemet használ. Emellett az epébe mártott tolláról híres szatíraíró, a Kr. u. I. század vége és II. század eleje között működő Decimus Iunius Iuvenalis – ha nagyon röviden is, de - szintén megemlékezik „Carfiniá”-ról.⁴²

Val. Max. 8.3.2.

C. Afrania vero Licinii Bucconis senatoris uxor prompta ad lites contrahendas pro se semper apud praetorem verba fecit, non quod advocatis deficiebatur, sed quod inpudentia abundabat. Itaque inusitatis foro latratibus adsidue tribunalia exercendo muliebris calumniae notissimum exemplum evasit, adeo ut pro crimine inprobis feminarum moribus C. Afraniae nomen obiciatur. Prorogavit autem spiritum suum ad C. Caesarem iterum <P.> Servilium consules: tale enim monstrum magis quo tempore extinctum quam quo sit ortum memoriae tradendum est.

C. Afrania, Licinius Bucco⁴³ szenátor perlekedésre folyton kész felesége a *praetor* előtt ügyeiben állandóan saját maga szólalt meg, nem azért, mert szűkölködött volna ügyvédekben, hanem azért, mert szemtelenségben viszont bővelkedett. Mivel a fórumon szokatlan lármázásával⁴⁴ a bíróságok működését folyamatosan zavarta, a nők által elkövetett zaklató perlekedés ismert példájává vált; e tett miatt a szemtelen és erkölcstelen nőket C. Afraniának is nevezik. Létezését egészen C. Caesar P. Serviliuszal közös második konzulságáig <Kr. e. 48.> húzta: mert az ilyen szörnyetegre inkább aszerint emlékeznek, hogy mikor halt meg, és nem úgy, hogy mikor jött a világra.

A D. 3.1.1.5. szöveghelyének, valamint Valerius Maximus fenti rosszindulatú elbeszélésének összevetése során nyilvánvalóvá válnak a szövegek között mutatkozó bizonyos ellentmondások, következtelenségek. Elsőként felvethetjük, hogy a kü-

kiadványa, 1975, 29-47. o., valamint Francesco Lucrezi monográfiáját: *Senatusconsultum Macedonianum*, Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1992.

⁴² *Sat.* 2. 68-70: „...est moecha Fabulla; / damnetur, si vis, etiam Carfinia: talem / non sumet damnata togam.” – „Ha Fabulla parázna, / bűnhődjék, s ha te úgy akarod, Carfinia szintén! / Ám elítélve se hord *ilyet* <ti. tógát> ő!” *Decimus Iunius Iuvenalis Szatírái*. Fordította és jegyzetekkel ellátta Muraközy Gyula, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.

⁴³ A szenátor neve („Bucco”) szintén „beszélő név”, Bucco ugyanis a dél-itáliai eredetű, jellegzetesen improvizált és gyakran vaskosan humoros színjáték, a *fabula Atellana* komikus, falánk és dagadt arcú típuszereplője. A *fabula Atellana*-ra és tipizált szereplőire vonatkozóan ld.: Joel Trapido: *The Atellan Plays*, *Educational Theatre Journal* 18 (1966) 4, Special International Theatre Issue, 381-390. o.; R. W. Reynolds: *Criticism of Individuals in Roman Popular Comedy*, *The Classical Quarterly*, 37 (1943) 1-2, 37-45. o.; William Beare: *The Roman Stage: A Short History of Latin Drama in the Time of the Republic*, London, Methuen, 1950, 129-134. o.; Paolo Frassinetti: *Fabula Atellana. Saggio sul teatro popolare latino*, Genova, Università di Genova, Istituto di filologia classica, 1953; C.W. Marshall: *The Stagecraft and Performance of Roman Comedy*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

⁴⁴ A *latratus* szó elsődleges jelentése „kutyaugatás”, átvitt értelemben pedig a perlekedő felek és képviselők bíróság előtti zajongását jelenti. V.ö. *Totius Latinitatis Lexicon Aegidii Forcellini* II. (szerk.: Egidio Forcellini, Vincenzo De-Vit), Padua 1858-1879, „*latratus*” címszó alatt.

lönböző forrásokban a szerzők eltérő módon örökítik meg a hősnő nevét;⁴⁵ ennél súlyosabbnak tűnik azonban az az eltérés, mely a tilalmas ügyek körére vonatkozóan mutatkozik meg. Valerius Maximus szerint Carfania „*pro se*”, „saját magáért”, azaz vélhetőleg saját ügyeiben lépett fel követelődző és zavaró módon a *praetor* előtt. Egy ilyen eset azonban hogyan vezethetett az *edictum*-ban megfogalmazott fenti tilalomhoz, mely szerint a nők saját ügyükben ugyan posztulálhatnak, mások ügyeiben azonban nem?⁴⁶ Újabb, frissebb, eddig még nem ismert történeti források felbukkanásának hiányában e kérdéseket támadhatatlan módon a közeljövőben aligha válaszolhatjuk meg.

Ezen a ponton ugyanakkor talán megkockáztathatjuk azt a – korábban már körvonalazott – felvetést, hogy az ilyen történetek értékelése során nem elsősorban a történeti hitelességre kell koncentrálnunk, hanem azt kell megfontolás tárgyává tennünk, hogy az adott társadalom értékrendjére, valamint jogéletére vonatkozóan milyen vonásokról árulkodhat az adott módon, adott szavakkal megfogalmazott eset? Afrania-Carfania története kapcsán tehát nem azt a problémát kell súlypontinak tekintenünk, hogy vajon milyen folyamatok révén alakultak ki a különböző névváltozatok, hanem azt kell mérlegelnünk, hogy vajon milyen lehetett az a jogi és kulturális környezet, amelyben a fenti történet létrejöhetett, évszázadokon át fennmaradhatott, sőt a római jog forrásainak legjelentősebb gyűjteményébe is bekerülhetett?

4. Összefoglalás

Ahogy a fenti jogi és irodalmi források is tükrözik, a régi Rómában az a tény, hogy valaki nőnek született, jelentősen korlátozta az illetőt úgy jogalanyiségában, mint cselekvőképességében. A „tiltott” területek egyikét képezte a közszereplés és a nyilvánosság előtti fellépés; pontosabban fogalmazva a nők nem viselhettek tisztességet, nem vállalhattak felelősséget másokért, továbbá nem intézhették mások ügyeit sem a magánjog, sem pedig a közjog területén. Az archaikus–preklasszikus korban született véleményekhez képest a klasszikus kor szerzői nyílt módon ugyan nem tagadták, hogy egy nő is rendelkezhet megfelelő intellektussal ahhoz, hogy ellásson valamely *officium*-ot, ugyanakkor ez a vélekedés még a jusziniánuszi korra sem változott odáig, hogy a római társadalom és jog elfogadta volna a nők férfi-

⁴⁵ Ld. Sciascia i.m. 13. o.; aki szerint az eredeti (római polgárnőre utaló) név Caia Afrania, melynek rövidítéséből (C. Afrania) keletkezett a többi névváltozat. Labruna (i.m. 420) a túl sok névváltozat miatt hiteltelennek tartja a történetet, és áttételesen az egész Digesta-szöveghelyet. Pugliese (i.m. 308. o.) kommentár nélkül hagyja a szöveghely problémáit, és pusztán a rendelkezés tartalmát ismerteti. Anthony J. Marshall (Ladies At Law: the Role of Women in the Roman Civil Courts, in: *Studies in Latin Literature and Roman History V.* (szerk. Carl Deroux), Bruxelles, Latomus, 1989, 35-54. o.) egyszerű és lényegtelen tollbotlasként értékeli az eltérést (44. o.)

⁴⁶ Labruna (i.m. 420. o.) véleménye szerint, ha a történet igaz, a *praetor* valószínűleg a *postulatio* minden lehetőségétől megfosztotta volna a nőket. Anthony J. Marshall (*Ladies At Law: the Role of Women in the Roman Civil Courts*, i.m. 44-45. o.) úgy véli, hogy a „*pro se*” egyfajta kollektívát takar, azaz Carfania nem kizárólag csak saját ügyében nyújtott be kérelmet a *praetor*-hoz, hanem nemének képviselőjeként, más asszonyok peres ügyeiben is posztulált, és ezzel lépett át olyan tradicionális határokat, melyek megsértését a római jogszolgáltatók már nem tűrték.

akhoz mért egyenrangúságát a közérdekű megbízatások viselésében és a nyilvánosság előtti szereplésben. Az egyébként római polgárjoggal bíró nők közjogi jogképességgel egyáltalán nem rendelkeztek, de a nemüktől és társadalmi csoportjuktól elvárt viselkedésminta – azaz a *domus*, az otthon falai közé történő csendes visszahúzódás kívánalma – a nők magánjogi területen fennálló mozgásszabadságát is korlátozta. A magánjog területén az önjogú (apai vagy férji hatalom alatt nem álló) nőknek lehettek bizonyos jogaik és kötelezettségeik, ezeket magánjogi peres eljárás keretei között érvényesíthették is, a tényleges perlekedés kapcsán azonban elvárták tőlük, hogy lehetőleg ne személyesen érveljenek a nyilvánosság előtt zajló eljárásban, hanem azt bízzák a családjuk, rokonságuk körébe tartozó férfira. A fenti megközelítésből logikusan következett továbbá az a tilalom, hogy a nők mások érdekében az igazságszolgáltatást irányító *praetor* színe előtt mások érdekében jogsegélyért nem folyamodhattak, és perbeli képviselők sem lehettek. Az *infirmitas sexus*, a nők „veleszületett gyengesége”-nek toposza ugyanakkor nem zárta ki azt, hogy egy nőt közüldözés alá eső bűncselekmény elkövetése miatt – jellegzetesen például méregkeverésért – vádlottként eljárás alá helyezzenek, az ilyen perek leírásai azonban szintén arra utalnak, hogy a vádlottak érdekében családjuk férfitagjai érvelhettek az eljáró testület színe előtt. Azokat a nőket pedig, akik megpróbálták túllépni a fentiekben körvonalazott határokat és a nyilvánosság előtti megszólalással kísérleteztek, negatív értékítélet sújtotta, azaz a *communis opinio* kétségbe vonta tisztességüket, sőt női mivoltukat is.
